શકુન્તલા.

રચનાર

રતિલાલ ચિમનલાલ

મજમુદાર.

આ ગ્રંથમાળા નં૦ ૬૩ ચીંચપોકલી પરેલરોડપર
ડૉ. નૉર્થકોટ હિંદુ ઑર્ફનેજ, કે. એન. સેકર
પ્રેસમાં ભાઉજી રૂપચંદ મહેતાએ
છાપ્યું છે.

શકુન્તલા.

રચનાર

સ્વ૦ રતિલાલ બ્રિજલાલ મજમુદાર

બેરિસ્ટર-એટ-લૉ

(" સાહસ સંગ્રહ " વિગેરેના કર્તા.)

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મગનલાલ નવનીતરામ દિવાન.

૩૯, અમૃતવાડી ગીરગામ બેક રોડ-મુંબઈ. નં. ૪

આવૃત્તિ બીજી.

સને ૧૯૧૨.

કીં. રૂ. ૦-૩-૦

" Let every man be occupied and occupied in the highest employment of which his nature is capable and die with the consciousness that he has done his best. "

Sidney Smith.

DEDICATED

TO

My late lamented worthy FATHER
in memory of the filial affection
and regard entertained towards
him by me, his dutiful
son, the AUTHOR.

મારા

તિર્થરૂપ પૂજ્ય સ્વર્ગવાસી પિતા જેમને માટે
મને ઘણો પ્યાર હતો, તેમની યાદગીરી
કાયમ રાખવાને હું, તેમનો આ-
જ્ઞાંકિત પુત્ર, આ મારૂં લઘુ
પુસ્તક તેમને અર્પણ
કરૂં છું.

INTRODUCTION.

The original Sanskrit Drama of Sakuntala was composed by our great poet Kalidas, the Indian Shakespeare, which was then translated into English by Sir W. Jones, Prof. Monier Williams &c. and rendered into Gujrati in a flourishing style in prose and verse by the Hon'ble Zaverilal Umiashunker Yajnik and R. S. Pranjivandas Khakhar. To these our late lamented Kavi Narmadashunker Lalshunker made an addition by publishing the same concisely in the form of verse.

It is needless for me to speak here of the merits of this play as these have found and do find an increasing circle of admirers in India and abroad.

There is hardly any play from our Sanskrit language which is so well spoken of as this and the fact that it has been translated into English, French, German, Italian, Danish and other languages of Europe, as also into Bengali, Gujrati, Marathi, Tamil and other spoken languages of India is sufficient to testify to its worth and to the great interest felt in it by almost all the civilized nations of the world.

I may add that a short sketch of the above play was published in the Journal of the National Indian Association under the heading of the "Legends of Sakuntala" which I was advised by my friend Mr. Madanlal L. Munsiff to render into Gujrati and publish in the form of a little brochure *at a nominal price*, so as to be within easy reach of all. The

friend having kindly secured me permission for translating the same from the Hony. Secy. of the Association, Miss. E. A. Manning, I have ventured to publish this little volume under the title of " Sakuntala ". I had to make certain alterations from the original in my rendering and add some extracts from the text of the Hon'ble Z. U. Yajnik by his kind permission. For these acts of favour I take this opportunity of expressing my thanks to Miss E. A. Manning, the Hon'ble Z. U. Yajnik and Mr. M. D. Munsiff.

R. B. M.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

અભિજ્ઞાન શકુન્તલાનું નાટક સંસ્કૃત ભાષામાં મહાન કવિ કાળીદાસે રચેલું છે તે પરથી અંગ્રેજીમાં સર વિલ્યમ જોન્સ, પ્રોફેસર મોનીઅર વિલ્યમ્સ વિગેરેએ તરજુમા કરેલા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આજદિન સુધીમાં ગદ્યપદ્યમાં બે ગ્રહસ્થો–ઓનરબલ ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક તથા રા. સા. પ્રાણજીવનદાસ ખખર–ને હાથે રચાયલા છે, તેમજ આપણા મરહુમ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે પણ એ ગ્રંથ પદ્યમાં રચી પ્રગટ કર્યો છે. એ નાટક આપણા હિંદુસ્તાનની તેમજ બીજી ભાષાઓમાં કેટલું બધું પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે તે વિશે વિશેષ વિવેચન કરવા કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આપણી સંસ્કૃત ભાષાનો એવો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી કે જેના અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જરમન વિગેરે યુરોપની તેમજ હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી વિગેરે જુદી જુદી ભાષાઓમાં તરજુમા થયા હોય. એટલુંજ નહીં પણ એ નાટક સાધારણ પ્રજામાં પણ એટલું બધું આવકારદાયક થઇ પડયું છે કે તેના ગુજરાતી તથા મરાઠી ભાષામાં નાટકરૂપી ખેલો ભજવાયલા આપણે જોઈએ છીએ.

આ નાટકનો ટુંક સાર ઇંગ્લંડમાં નીકળતાં "ધી જર્નલ ઓવ ધી નેશનલ ઇન્ડીઅન એસોસીએશન" માં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયલો તેપરથી એવું એક જુજ કિમ્મતનું નાનું પુસ્તક આપણા ગુજરાતી વાંચક વર્ગને માટે તૈયાર કરવાની મારા મિત્ર રા. ભાઇ મદનલાલ લલ્લુભાઇ મુનસીફે ભલામણ કરી તે સભાના તંત્રી "મીસ મેનીંગ" ની પરવાનગી મેળવી આપવાથી મેં એ રચીને "શકુન્તલા" ને નામે બહાર પાડયું છે.

એની અંદર મારે મૂળ રચનામાં પ્રસંગોપાત સમય-યાનુસાર ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. તેમજ તેમાં ધી ઓનરબલ રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકના "અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટક" માંથી કંઇક ભાગ તેમની પરવાનગીથી લઇ ઉમેરવાની જરૂર પડી છે, તે માટે એ ગ્રહુસ્થનો તેમજ મીસ મેનીંગ અને રા. ભાઈ મદનલાલનો અત્રે હું ઉપકાર માનું છું.

ર. બ્રિ. મ.

બીજી આવૃત્તિનો પ્રસ્તાવના.

સ્વર્ગવાસી રતિલાલ બ્રિજલાલ મજમુદારે આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના વર્ષમાં બહાર પાડી હતી. આ પુસ્તકની બધી કોપીઓ ઘણાં વર્ષો થયાં ખપી ગયેલી હતી. અત્યાર સુધી આ પુસ્તકની થયેલી માગણી ઉપરથી સમજી શકાય છે કે આ પુસ્તક લોકપ્રિય થયું છે. નવી વાંચનમાળામાં શકુન્તલા વિષે પાઠો હોવાથી આ પુસ્તકની ઉપયોગીતામાં વધારો થયો છે અને વિદ્યાર્થીઓમાં તથા શિક્ષકોમાં આ પુસ્તક એક સરખું પ્રિય થઇ પડ્યું છે; તેથી કરીને મર્હુમ મી. રતિલાલને આ પુસ્તક ફરીથી છપાવવાની ખાસ ઇચ્છા હતી. પણ ઈશ્વર ઇચ્છા એથી ઉલટી હશે. તેથી તેઓ શ્રી આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ જોવાને ભાગ્યશાળી થયા નહીં, એઓના સ્વર્ગવાસ પછી પણ કેટલીક અનિવાર્ય અડચણોને લીધે આ પુસ્તક જલદીથી છપાવવાનું બની શક્યું નથી તે માટે વાંચકોની અમો દરગુજર ચાહીએ છીએ. કેટલાક મિત્રોની ઇચ્છાને અનુસરીને અને આ પુસ્તકને વધારે લોકપ્રિય બનાવવાના હેતુથી આ પુસ્તકની

મૂળ કિંમત ચાર આના ઘટાડીને ત્રણ આના રાખી છે. આશા છે કે ગુજરાતી વાંચકવર્ગ તેનો યોગ્ય સત્કાર કરશે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં મૂળ પુસ્તકને અનુસરીને ઘટતો સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, અને જુની પ્રતનાં છેલ્લાં ત્રણ પૃષ્ટો તદ્દન નવાં લખવામાં આવ્યાં છે.

આ પુસ્તકમાં પોતાના ચિત્રોના બ્લોક વાપરવા દેવાની શેઠ પુરૂષોતમ વિશ્રામ માવજીએ રજા આપેલી છે તેને માટે તેઓ સાહેબનો તથા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના મેનેજર રા. બળવંતરાય બી. ત્રિવેદીનો આભાર માનવામાં આવે છે.

પ્રસિદ્ધકર્તા.

મુંબાઈ તા૦ ૧-૯-૧૨

પાત્રો.

દુષ્યન્ત......................ભરતખંડનો રાજા.

કણ્વ .....આશ્રમના ઋષિ, શકુન્તલાને ઉછેરી મોટી કરનાર.

શારંગરવ. }
શારદ્વત. } ....કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાંના બ્રાહ્મણ.

ભરત..............દુષ્યન્ત રાજાનો શકુન્તલાના પેટનો પુત્ર.

કશ્યપ..............ઋષિ મરીચિનો પુત્ર અને બ્રહ્માનો પૌત્ર.

શકુન્તલા.........કણ્વ ઋષિએ ઉછેરી મોટી કરેલી વિશ્વામિત્રની મેનકા અપ્સરાના પેટની છોકરી.

પ્રિયંવદા. }
અનસૂયા. } ....શકુન્તલાની સખીઓ

ગૌતમી...................આશ્રમની સ્ત્રીઓમાં વડીલ

શકુન્તલા.

એક સમયે **જનમેજય** રાજા **વૈશંપાયન** ઋષિને પૂછે છે કે મહારાજ, આપે દેવતાઓના અવતારોનું વર્ણન મને કહી સંભળાવ્યું તેથી હું ઘણો ખુશ થયોછું, પણ હવે કુરૂવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા **દુશ્યન્ત** રાજા સાથે **શકુન્તલાને** પરણવાનો કેવી રીતે સંયોગ આવ્યો અને **શકુન્તલા** અને **ભરતની** ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ તે સાંભળવાની જીજ્ઞાસા છે.

એપરથી **વૈશંપાયન** ઋષિએ એ વિષે **જનમેજય** રાજા આગળ જે વર્ણન કર્યું હતું તેનો ટુંક સાર અત્રે નીચે તારવી કાઢયો છે તેપરથી માલમ પડશે કે **શકુન્તલા** નો જન્મ કેમ થયો, તે કેવી રીતે ઉછરીને મોટી થઇ તથા તેનાપર શું શું ચઢતી પડતી આવી પડી હતી.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ એક સમયે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તે જોઈ બધા દેવોને તેમનો ઘણો ભય રહેતો હતો. આ તેમના વ્રતમાં ભંગ કરવાને તેઓએ **મેનકા** નામની એક અપ્સરાને સ્વર્ગમાંથી મોકલી. તે અપ્સરાની અત્યુપમ કાન્તિ તથા ચાળાથી તે ઋષિનું મન ચલિત થયું અને તે દિવસથી **વિશ્વામિત્રે** તેની સંગતમાં પોતાનો વખત મોજ મઝામાં ગુજારવા માંડયો. એક દિવસે સાંજે એવું બન્યું કે તે ઋષિએ **મેનકાને** કહ્યું કે મને પાણી ભરેલું પંચપાત્ર અને આચમની લાવી આપ કે હું જરા સંધ્યા કરી લઉં. આ ઉપરથી મદોન્મત્ત **મેનકા** મશ્કરીમાં બોલી કે વાહવારે ઋષિજી ! આટલા બધા દિવસ તો સંધ્યા પૂજા

કરવાનું સુધ્ધાં એ ભૂલી ગયા હતા, ને વળી આજે ક્યાંથી યાદ આવ્યું? આ મહેણાથી ઋષિને પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ યાદ આવી અને બહુ ક્રોધ ચડયો, તેથી પેલી મેનકા એટલી બધી બીધી કે ત્યાંથી નાશી ગઇ. એ વખતે દૈવયોગે મેનકાને એ ઋષિથી ગર્ભ રહ્યા હતો અને મૃત્યુલોકની વસ્તુને લઇ તેનાથી સ્વર્ગમાં જવાય નહીં તેથી જ્યાં સુધી તેને પ્રસવ થયો નહીં ત્યાં સુધી તેણે વનમાં રખડયા કર્યું; પણ જન્મ આપતાં વારને તે બાળકને ત્યાંજ રઝળતું મૂકીને પાછી પોતે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઇ. અનાયાસે તે વખતે કણ્વ નામના મહર્ષિની નજરે તે બાળક પડવાથી તેને તે માલિની નદીના કિનારાપર આવેલા પોતાના આશ્રમમાં લઇ ગયા, અને પોતાના બાળકની પેઠે તેને ઉછેરીને મોટી કરી ને તેનું નામ **શકુન્તલા*** પાડયું.

આ પ્રમાણે તે દિવસે દિવસે મોહોટી થતી ગઇ અને યોગ્ય વયે આવતાં અતિ રૂપવતી થઈ. બાળપણમાંથી તે વલ્કલનાંજ વસ્ત્ર પેહેરતી હતી છતાં તેથી તેના સૌન્દર્યમાં કાંઈ ન્યૂનતા જણાતી નહોતી. જેમ જળથી ભરપૂર સરોવરમાં કમળ શોભે, અથવા સ્વચ્છ આકાશમાં ચંદ્રમા શોભે છે, તેમ તે પોતાના વલ્કલોમાં શોભતી હતી. કણ્વ ૠષિએ તેને ધર્મ શાસ્ત્ર વિગેરે ઘણી વિદ્યા સંપાદન કરાવી નહાનપણથીજ વાડીમાંનાં ફૂલ ઝાડ ઉછેરવા પાછળ સંભાળ લેવાની ટેવ પાડેલી હતી. તે કામ કરવામાં તે ઘણો આનંદ માનતી, તેમજ તે ઝાડો તેને પોતાનાં સગાં ભાઈ બ્હેન જેવાં વહાલાં લાગતાં હતાં. તે પોતાની બેહેનપણી **અનસૂયા** અને **પ્રિયંવદાની** મદદથી ઝાડ અને ફુલને

---

* **મેનકા** એ બાળકને જન્મ આપીને સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ તે વખતે શકુંત—પક્ષીએ તેની બરદાસ કરેલી તે પરથી તેનું નામ "શકુન્તલા" પાડયું.

હુમેશાં પાણી પાતી હતી. એક દિવસ કણ્વરૂષિ શકુન્તલાને ઘરમાં મૂકીને તિર્થ યાત્રા કરવા ગયા તે વખતે મહાપ્રતાપી દુશ્યન્ત રાજા કેટલાક સિપાઈઓ સહિત તે વનમાં શિકાર કરતો કરતો આવી ચઢયો. ઘણાંક પ્રાણીઓનો શિકાર કર્યાં પછી તે આ રુષિના આશ્રમ પાસે આવી ચઢયો. તે આશ્રમની આસપાસ એક વાડી હતી, કે જેમાં ઘણાં પુલો ખીલી રહ્યાં હતાં. તેની આસપાસ મધુર રસથી મદોન્મત્ત થયલી મધમાખો ગણગણાટ કરી રહી હતી, પક્ષિઓ મધુર સ્વરે ટૌકા કરી રહ્યાં હતાં અને ત્યાંથી થોડેક છેટે માલિની નદીને કિનારે યજ્ઞકુંડોમાંથી ધુમાડાનાં ગોટા નીકળી આકાશ તરફ ચઢયા કરતા હતા અને ઋષિઓ ઉંચે સ્વરે વેદોચ્ચાર કરતા હતા. રાજાએ આ બધું જોઇને પોતાના સિપાઇઓને રજા આપતાં કહ્યું કે હું તો રૂષિઓને પ્રણામ કરવા જાઉં છું, માટે તમો જાઓ. એમ કહીને રાજા કણ્વ મહા મુનિના આશ્રમ આગળ આવ્યો. તે વખતે શકુતન્લા તેની બે સખીઓ સાથે હસતિ અને વાતો કરતી કરતી ઝાડોને પાણી પાતી હતી. રાજાને તેઓની વાતચીત સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી તે એક ઝાડના ઓથામાં ભરાઇ રહ્યો. તેઓની મધુર સ્વરથી થતી વાતો અને તેઓના સુંદર ચેહેરાથી તે એટલો બધો ચકીત થઇ ગયો કે તેણે તેઓની આગળ જવાનું કંઇ પણ બહાનું શોધવા માંડયું.

એટલામાં એવું બન્યું કે પાણી સીંચતાં એક મધમાખે છંછેડાયાથી શકુન્તલાનો પીછો લીધો. તે પરથી તેણે પોતાની સખીઓને બૂમ પાડી, પણ તેઓએ મજાકમાં જવાબ દીધો કે "આ તપોવનનો જે રાજા હોય તે તારી મદદે* આવે, હમે શું કરવા આવીએ, તેથી તેને

* એ વખતે દુશ્યન્તરાજા પેલી સખીઓની નજરે પડયો હતો.

ઝુમ પાડ." આ મઝાકના ટુચકાથી **દુશ્યન્ત** ઘણો ખુશ થઇ ગયો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે "હવે તો છતા પડવાનો ઠીક વખત આવ્યો છે." એમ કહીને તરતજ આગળ નીકળી આવ્યો. તે જોઇને એક સખીએ તેને પૂછ્યું કે આપ કોણ છો? ત્યારે રાજાએ, (**શકુન્તલાને** કહેતો હોય તેમ) જવાબ દીધો કે "સુંદરિ, હું રાજા **દુશ્યન્ત** છું અને મહાન્ કણ્વ ઋષિને અત્રે મળવા આવ્યોછું." આ સાંભળીને **શકુન્તલાએ** રાજા સાથે ઓળખાણ કરી અને તપોવનની બધી રચના તેને બતાવી. ત્યાર પછી ઘરમાં જઇને તેને બેસવાને માટે એક પવિત્ર બાજોટ લઇ આવીને કહ્યું કે "ઋષિરાજ તો યાત્રા કરવા ગયા છે પણ તમે અહીંઆં નિરાંતે બેસો. હું તેમની છોકરી અને તમારી તાબેદાર સેવક છું" રાજાએ જવાબ દીધો, "સુવર્ણ વદની, હું તારી અત્યુપમ સુંદર કાન્તિથી ઘણો ખુશી થઇ ગયો છું. પણ મારા મનમાં એક સંદેહ છે તેનો ખુલાસો પૂછતાં હું જરા અચકાઉં છું–છતાં પૂછુંછું કે ઋષિરાજ તો એક ઘણા પવિત્ર માણસ છે, ફળફળાદિપર જીવે છે, વળી બ્રહ્મચારી છે, ત્યારે તું તેમના પુત્રી કેવી રીતે થઇ?" તે પરથી **શકુન્તલાએ** કણ્વ ઋષિ પાસેથી પોતાની જેટલી હકીકત સાંભળેલી તે બધી માંડીને રાજાને કહી.

રાજા તે પવિત્ર વનમાં થોડોક વખત સુધી રહ્યો તે દરમ્યાન તે અને **શકુન્તલા** એક બીજાના સ્વભાવ અને સૌન્દર્યથી મોહિત થઇ ગયાં. ત્યાર પછી એક દિવસ **શકુન્તલા** ફુલની ગાદીપર આડી પડેલી હતી, તેની બે સખીઓ તેની આસના વાસના કરતી હતી, અને તેમાંની એક તેને કમળના પત્રથી વા નાખતી પૂછેછે કે કેમ બ્હેન હવે તારા મનને જરા શાન્તિ થાય છે? આના જવાબમાં

શકુન્તલા તેમને કહે છે કેમને વા નાખવાની તમે શું કામ તસ્દી લો છો ? મારા મનનો પરિતાપ કંઇ એમ ઓછો થવાનો નથી. જે દિવસથી તપોવનની રક્ષા કરનાર પેલા રાજર્ષિ મારી નજરે પડયા ત્યારથી એમનામાં મારો જીવ ભરાઇ ગયો છે. એ વખતે રાજા જે એક ઝાડને ઓથે રહી સાંભળ્યા કરતો હતો તેણે આગળ આવીને કહ્યું કે “ હે રાજકન્યા શકુન્તલા, તું શરમાય છે કેમ ? તું આવી અનુપમ ખૂબસુરત સ્ત્રી આવા પોશાકમાં એક આશ્રમમાં રહેવા લાયક નથી, તેથી કરીને મેહેરબાની કરીને ગાંધર્વ વિવાહની બરોબર ક્રિયા પ્રમાણે તું મારી સાથે પરણ અને મારી રાણી થઇને તારાં વલ્કલનાં કપડાં ઉતારી નાંખીને જરીનાં કપડાં પેહેર. ” તારા મનના સઘળા મનોરથ હું પૂરા પાડીશ. સુવર્ણ અલંકાર, રત્ન જવાહીર વિગેરેએ તને મઢી કાઢીશ. ” આ સાંભળીને શકુન્તલા, મોટા વિચારમાં પડી અને રાજાની વર્તણુક અને સુંદર ચેહેરાથી તે તેનાપર એટલી મોહીત થઇ ગઇ કે તેની સાથે પરણવાને તે સેહેલથી લલચાઈ ગઇ. એથી કરીને ગાંન્ધર્વ લગ્ન કે જેમાં માબાપની કબુલાતની જરૂર પડતી નથી તેવા લગ્નથી એક શુભ ઘડીએ રાજા દુષ્યન્ત શકુન્તલાને પરણ્યો. ત્યારબાદ તેની સાથે તે પવિત્ર વનમાં થોડેક વખત રહીને પોતાની નામ કોતરેલી વીંટી શકુન્તલાને આપીને તે પોતાની રાજધાનીમાં ગયો.

તેના ગયા પછી તો શકુન્તલાને કંઇ ચેહેન પડે નહીં અને છેક દિલગીરીમાં ડૂબી ગઇ. એક દિવસે જયારે તે પોતાના હાથપર માથું નીચું ઘાલીને ઘરમાં એકલી બેઠી હતી તે વખતે દુર્વાસા નામના એક ક્રોધી રૂષિ તે આશ્રમમાં આવ્યા. શકુન્તલા તે વખતે વિચારમાં એટલી તો ગરક થઇ ગઈ હતી કે તે વાતનું તેને ભાન પણ

ન રહ્યું. તેથી દુર્વાસાએ પોતાનું અપમાન થયું જાણી તેને શાપ દીધો કે " જે માણસને માટે તું હમણા વિચાર કરે છે અને જેને લીધે તેં મારાપર લક્ષ આપ્યું નથી તે તને તદન ભૂલી જશે. " એટલું કહીને તે પાધરા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. એ વખતે એવું બન્યું કે તેની બે બેહેનપણીઓ અનસૂયા અને પ્રિયંવદા જે તે વખતે ઝાડને પાણી પાતાં હતાં તેમણે આ શાપના શબ્દો સાંભળ્યા અને દુર્વાસાને ઘણાજ ગુસ્સામાં જતા રહેતા જોઈ, તેજ વખતે પ્રિયંવદા તેની પાછળ દોડી ગઈ અને તેમની આગળ પગે પડીને શકુન્તલાના બેદરકારપણાનું સઘળું કારણ તેમને સમજાવ્યું અને તેમનો ગુસ્સો સમાવવાની આજીજી કીધી. એથી કરીને દુર્વાસાને જરા દયા આવી અને જવાબ દીધો કે " હું જે કંઇ એકવાર કહું તે ફેરવી શકતો નથી, પણ શકુન્તલા પાસે રાજાની આપેલી કંઇપણ નિશાની હશે તે જો તેને બતાવશે તો રાજા તેને ઓળખશે. " આટલું કહીને તે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

દુર્વાસાના કોપ વિષે બંને સખીઓ વાતો કર્યા કરતી હતી એવામાં એક બોલી ઉઠી કે " થવાનું તેતો થવાનુંજ, પણ એમાં કંઇ બહુ ખોટું થયું નથી, કારણ કે રાજાની આપેલી એક વીંટી શકુન્તલાની આંગળીએ છે, તે માત્ર રાજાને બતાવશે એટલે તે તેને ઓળખી કાઢશે. પણ તે દરમ્યાન આપણે તેને કંઇ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેથી પોતાના ધણીના વિયોગની દિલગીરીમાં ઉલટો ઉમેરો થશે. " આવી રીને નિશ્ચય કરીને ત્યાંથી ચાલ્યાં શકુન્તલાની પાસે તેઓ આવ્યાં, તો તેને એક પૂતળાની માફક, માથે હાથ મૂકીને, ઉંડા વિચારમાં પડી હોય એમ જોઈ, તેથી કરીને તેમનાથી બનતી કોશિશે તેને દિલાસો આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. આવી રીતે કેટલાક દિવસ વીતી ગયા.

જ્યારે કણ્વ રૂષિ યાત્રાથી પાછા આવ્યા અને દુષ્યન્તરાજા શકુન્તલાને કેવી રીતે પરણ્યો તે બધું સાંભળ્યું ત્યારે તેના સારા નશીબે તેને આવો યોગ્ય ધણી મળી આવ્યો તે જોઇ ગુસ્સે થવાને બદલે ઉલટા ખુશી થયા અને તેને આશિર્વાદ દીધો કે " જા, તને જે પુત્ર થશે તે ઘણો પ્રતાપી અને ચક્રવર્તી રાજા થશે તેમજ તેનો કોઇ પણ દુશ્મન થશે નહીં. "

હવે એમ બન્યું કે દુષ્યન્ત રાજાએ પોતાની રાજધાનીમાં ગયા પછી શકુન્તલાની કંઇ પણ ખબર અંતર લીધી નહીં તેથી કણ્વ રૂષિ મોટા વિચારમાં પડયા અને તેમને લાગ્યું કે છોકરી હવે યોગ્ય ઉમરની થઇ એટલે તેને પોતાના પિતાને ત્યાં રાખવી એ ઠીક નહીં, કારણ કે લોકોમાં ખોટું કહેવાય, માટે હવે એને સાસરે વિદાય કરવી જોઇએ. એ પરથી તેમણે પોતાની બેહેન ગૌતમી તથા બે શિષ્યો શારંગરવ અને શારદ્વતને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે શકુન્તલાને હવે હસ્તિનાપૂર જઇને દુશ્યન્ત રાજાને ત્યાં મુકી આવો.

આ હુકમ મળતાં ગૌતમી અને બે શિષ્યોએ જવાની તૈયારી કરી. પોતાના ધણીથી વિખૂટી પડવાથી દિલગીરીમાં ડુબી ગયલી શકુન્તલા તો જવાનું સાંભળીને ખુશી થઇ ગઇ અને હું તેને હવે થોડા વખતમાં જઇને પાછી મળીશ એવી તેને ધીરજ આવી. આટલું છતાં પણ વનમાંના પોતાના સઘળા મિત્રો અને આડોશી પાડોશીઓથી છૂટી પડવાની તેથી તે ઘણી દલગીર થઇ, તો પણ તે બધાંને છેલ્લી મુલાકાત આપવાને ગઇ. તે સઘળાંઓએ તેનાપર આશિર્વાદના વરસાદ વરસાવ્યા. કોઇ એમ કહેતાં કે " તું રાજાની માનીતી પટરાણી થજો, તો બીજાં કહેતાં કે તારો વંશ વધજો. "

કણ્વ ઋષિ પણ જો કે ત્યાગી હતા અને તેની સઘળી મનોવૃત્તિને તેણે સાધી લીધી હતી, તો પણ “**શકુન્તલા** આટલો બધો વખત મારી સંભાળ નીચે રહી અને હવે તે પોતાના ધણીને ત્યાં જાય છે ને પછી કોણ જાણે કયારે એને પાછાં મળાશે” એ વિચારથી તે ઘણા દિલગીર થયા. **શકુન્તલા** તેને પગે પડી તે વખતે તેને તેણે આશિર્વાદ દીધો કે “ તું તારા ધણીની ઘણી માનીતી થજે અને ચક્રવર્તી પુત્રવાળી થજે.”

કણ્વ ઋષિનો આ આશિર્વાદ લઇને **ગૌતમી** અને બે શિષ્યોની સંગાતે **શકુન્તલા** પોતાના પતિના ગામ તરફ ચાલી. એ વખતે તે ધર્મ પિતાએ તેની પાસેથી છુટા પડવાની રજા લીધી, તો પણ પોતાની પુત્રીપર જે તેનો અત્યંત પ્રેમ હતો તેને લીધે તે તથા તેની બે સખી **પ્રિયંવદા** અને **અનસૂયા** પણ તેને વળાવાને થોડે સૂધી ગયાં. આમ ચાલ્યાં ચાલ્યાં તેઓ બધાં એક તળાવ આગળ આવી પહોંચ્યાં ને ત્યાં પાળપર એક ઝાડની છાયા તળે બેઠાં તે વખતે **શારંગરવે** કણ્વ રૂષિને કહ્યું કે “ અરે ગુરૂજી, તમે ક્યાં સુધી આવશો? માટે મારી એટલીજ અરજ છે કે હવે અહીંથીજ આપ આશ્રમ તરફ પાછા ફરો અને હમે **શકુન્તલા** સાથે જઈશું.” કણ્વ રૂષિએ જવાબ દીધો, અરે બેટા **શારંગરવ** ! જ્યારે તું મારા પ્રતિનિધિ તરીકે **શકુન્તલાને** રાજાને ત્યાં લઇ જાય છે ત્યારે તું તેને કહેજે કે તપશ્ચર્યા એજ અમારૂં ધન છે અને એમ પણ કહેજે કે તેં. એક રાજવંશીએ, તારી મરજીથીજ પ્રેમનો સંબંધ **શકુન્તલા** સાથે કર્યો, તો તું હવે તેટલાજ હેતના ભાવથી તેને તારી સાથે રાખજે.” તેજ વખતે તેણે **શકુન્તલાને** કહ્યું કે “ બેટા, હું તને કહું છું તે યાદ રાખજે કે તારા પતિના ઘરમાં તેનાં જે જે સગાં

વહાલાં હોય તેનાપર તું હમેશાં ઘણો સ્નેહભાવ રાખજે, તેની બીજી સઘળી સ્ત્રીઓપર માયા રાખજે, અને કદી કોઇ પણ બાબતમાં તારા પતિપર ગુસ્સે થતી નહીં અથવા તેનું અપમાન કરતી નહીં તેમજ નોકરો તરફ હલકાઇ વાપરતી નહીં. છેલ્લું એ કહેવાનું કે આડોશીપાડોશી સાથે હળીમળીને રહેજે અને ભપકો મારવામાં ને સારાં સારાં ઘરેણાં લૂગડાં પહેરવામાં ઘણી મોટાઇ માનતી નહીં, કારણ કે યુવાન સ્ત્રીઓ એવા એવા શોખને લીધે નહીં, પણ સારી વર્તણુકથી પોતાને કેવી (સારી કે માઠી) કેળવણી મળી હોય છે તે બતાવી આપે છે." આટલી શિખામણ આપીને કણ્વ ઋષિ પોતાની છોકરીને ભેટ્યા તે વખતે તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વેહેવા માંડી. પછી શકુન્તલાએ તેને ભેટીને કહ્યું કે "અરે, પિતા! અજાણી ભૂમિમાં મારાથી કેમ જીવી શકાશે?" કણ્વ રૂષિએ જવાબ દીધો કે "બેટા, તેને માટે તું કેમ શોચના કરે છે? તારા પતિના ઘરમાં તેની પટરાણી તરીકે તું સ્થપાશે, એટલે તારૂં મન બધું ઘર ધંધામાં રોકાઈ જશે અને જ્યારે તને ઉગતા સૂર્યના જેવો કાન્તિવાન પુત્ર અવતરશે ત્યારે મારાથી વછૂટા પડવાનું દુઃખ બીલકુલ તું ભૂલી જશે." પછી શકુન્તલા લાંબી થઈને પોતાના પિતાને પગે લાગી અને પોતાની સખીઓને ભેટી. એ વખતે તેઓએ તેના છૂટા પડવાથી તેમને ઘણું લાગ્યું એમ બતાવ્યું, અને કહ્યું કે "જો દૈવયોગે રાજા તને ઓળખી નહીં શકે, તો તેની આપેલી વીંટી તું તેને બતાવજે એટલે તને તે એકદમ ઓળખી કાઢશે." તેણે જવાબ દીધો કે "પિતાજી મને જે ધાસ્તી છે તે એજ છે" તેણે કહ્યું કે "બેટી, ડરીશમાં, એ તારી જે ધાસ્તી છે તે ફક્ત પ્રેમની અસરને લીધેજ છે." આવી વાતચીત તેઓ કરતાં હતાં તે વખતે

શારંગરવે કહ્યું “ અરે, ગુરૂજી ! હવે બહુ મોડું થઇ ગયું, માટે હવે પાછા ફરો. ” તેપરથી શકુન્તલાએ ફરીથી પોતાના પૂજ્ય પિતાને પગે લાગીને કહ્યું “ અરે, પિતા ! હું તમને અને આ તપોવનને ક્યારે ફરીથી જોઇશ ? ” તેણે જવાબ દીધો કે બેટી, જ્યારે તું આવા મોટા રાજાની પટરાણી અને એક ભાગ્યશાળી પુત્રની માતા થાય ત્યારે રાજનો કારભાર બધો તેને સોંપીને તું તારા પતિ સાથે અહિંયાં નિરાંતે આવજે. હવે સધાવો બેટા ! પરમેશ્વર તારૂં રક્ષણ કરો. ” એ પરથી શકુન્તલાએ પોતાના સાથીઓ સાથે ચાલવા માંડયું.

એ વખતે પ્રિયંવદા અને અનસૂયાએ શકુન્તલા ભાણી જોઇને કહ્યું અરેરે, ખરે, એતો ગઈ ! એપરથી કણ્વ રૂષિએ અહા ! કરી લાંબો નિસાસો મૂકીને કહ્યું, ચાલો, હવે ઘેર જઇએ.

ત્યારે પ્રિયંવદા અને અનસુયા બોલ્યાં કે મહારાજ, શકુન્તલાના વિયોગથી આખું તપોવન સૂનું સૂનું થઈ ગયું છે, તેમાં અમારાથી કેમ પગલું મૂકાશે ?

તે પરથી કણ્વ રૂષિએ જવાબ દીધો કે સ્નેહની પ્રીત તો એવીજ દીસે છે. (વિચારમાં ને વિચારમાં પરિક્રમણ કરી) અહો ! મને પૂછો તો શકુન્તલાને સાસરે વળાવેથી મારૂં હ્રદય હવે સ્વસ્થ થયું છે, કેમકે,--

(ઈન્દ્રવજ્રા વૃત્ત.)

આખેર કન્યા ધન પારકું છે ।
તેને વળાવી ધણિ પાસ આજે ।।
આત્મા થયો આ મુજ શુદ્ધ જંપી ।
માલીકને થાપણ જેમ સોંપી ।।

ઝ. ઉ. યા.

આટલું કહીને તે સઘળાં ભરાયલે હૈડે ઘર તરફ પાછાં ફર્યાં.

શકુન્તલા અને તેના સોબતીઓ ઘણા દિવસ મુસાફરી કર્યા પછી 'હસ્તિનાપૂર આગળ આવી પહોંચે તે અગાઉ રસ્તામાં શચી તિર્થમાં નહાતાં, **શકુન્તલાને દુષ્યન્ત** રાજાએ જે વીંટી આપેલી તે તેની આંગળીએથી પાણીમાં નીકળી પડી. પોતાના ધણીને હવે મળવાનો વખત આવ્યો છે એ વિચારમાં ઘણી ખુશી થઇ ગયલી હોવાથી તેને કંઇ ભાન રહ્યું નહિં કે વીંટી આંગળીએ છે કે નહીં. થોડા દિવસમાં તેઓ રાજાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યાં, તેમને ચોપદારે પૂછ્યું, તમે કોણ છો અને કયાં થી આવ્યાં છો? તેઓએ જવાબ દીધો કે "હમે કણ્વ રૂષિના હુકમથી અત્રે આવ્યાં છીએ અને રાજા સાથે હમારે કંઈ વાતચીત કરવાની છે, તેથી હમારા આવ્યાની ખબર તું રાજાને કર. દ્વારપાળે દિવાનખાના આગળ જઇને મુજરો કરીને **રાજાને** કહ્યું, રાજાધિરાજ, હિમાલય પર્વતપર રહેનાર કેટલાક યોગીઓ અને કેટલીક સાધવી સ્ત્રીઓ **કણ્વ** રૂષિનાં મોકલેલાં અહીંઆં આવ્યાં છે અને તેઓ આપની મુલાકાત કરવાની ઇચ્છાથી બારણા આગળ ઉભાં છે. તેથી આપનો શું હુકમ છે?"

કેટલીક સાધવીઓ આવેલી છે એ સાંભળીને રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને હુકમ કર્યો કે "જાઓ, કુળ ગોરને કહો કે તેઓનો આદરમાનથી સત્કાર કરે, અને તેઓને અગ્નિશાળામાં તેડી જાય, ને ત્યાં હું તેમને આવી મળુંછું." આ સાંભળીને દ્વારપાળ બહાર આવ્યો, એટલે **રાજા** તે મુકરર કરેલી જગાએ જઈને રૂષિઓની રાહ જોતો ઉભો રહયો, અને તેઓ શા માટે આવ્યાં હશે તેનું કારણ તે ધારી શકયો નહીં તેથી તેણે દ્વારપાળને પૂછ્યું,

"દ્વારપાળ, મહાન્ કણ્વે તેઓને શા માટે મારી પાસે મોકલ્યાં હશે? જો કોઇ દુષ્ટ માણસે તેઓના તપમાં ભંગ કર્યો હોય અથવા તો તે પવિત્ર વનમાં તેઓનાપર કંઇ પણ ઇજા પાડી હોય અને તેના ઉપર મેં મારૂં પૂરતું ધ્યાન નહીં આપ્યું હોય તો તે માટે હું ખરેખર દિલગીર છું." દ્વારપાળે જવાબ દીધો કે "રાજાધિરાજ, જ્યાં આપની આણ ફરે છે ત્યાં કંઇ પણ જાતની ઇજા પડવાનો સંભવ નથી. સો વસા તો તેઓ કાંઇ સ્નેહભાવ બતાવવા આવ્યાં હશે. તેઓ આ વાત કરતા હતા તેવામાં **શકુન્તલા** અને તેનાં સોબતીને લઇને ગોર ત્યાં આવ્યા. તેઓ આવતાં હતાં તે વખતે **શકુન્તલા**ની જમણી આંખ ફરકી આ માઠા શુકનથી તે બીધી તેથી તે વિષે તેણે **ગૌતમી**ને કહ્યું. તેણે તેને દિલાસો દીધો અને બોલી "તારી ધાસ્તી દુર થજો અને તને બમણું સુખ મળજો." સઘળાં **રાજાના** મોં આગળ એકઠાં થયાં ત્યારે તેણે **શકુન્તલા** તરફ જોઇને દ્વારપાળને પૂછ્યું કે "આ તપસ્વીઓની સાથે આ ખૂબસુરત બુરખો નાંખેલી સ્ત્રી કોણ છે?" તેણે જવાબ દીધો, "મહારાજ, તે એક ઘણીજ કાન્તિવાન સ્ત્રી છે." **રાજા**એ જવાબ દીધો "આના જેવી દેખાવડી બીજી કોઇ સ્ત્રી મેં જોઇ નથી." પછી તે ગોરે પેલા તપસ્વીઓને **રાજા**ને ઓળખાવ્યાં. તેઓએ **રાજા**ને આશિર્વાદ દીધા પછી કહ્યું કે અમારા પ્રતાપી ગુરૂ, મહાન **કણ્વ** રૂષિએ આપને એવું કહેવાનું ફરમાવ્યું છે કે "અગર જો તું મોટો રાજા મારી છોકરીને મારી કબુલાત વિના પરણ્યો છે, તોપણ હું દિલગીર થવાને બદલે તેથી ઘણો ખુશી થયો છું; કારણ કે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો એ લગ્ન વાજબી છે, તેથી કરીને આ **શકુન્તલા**ને ઘટતી રીતે તું તારી પાસે રાખજે." **ગૌતમી**એ કહ્યું, "યુવાન્ પુરૂષ,

તેં તેના પિતાની અથવા તેની બેહેનપણીઓની કબુલાતની રાહ જોઈ નહોતી, માટે પરસ્પરના પ્યારની સાબીતીમાં તું તારી જાતેજ છે."

હવે એ વેળા કર્મ સંજોગે એવું બન્યું કે પવિત્ર વનમાં શકુન્તલાને તે પરણ્યો હતો કે નહીં તેની તે રાજાને જરા પણ સુરત નહોતિ, તેથી કરીને આ વાતથી તે બીલકુલ ગુંચવાઇ ગયો અને જવાબ દીધો કે, "આ બધું જે તમે કહ્યું તે તદ્દન ગલત છે." આ સાંભળીને શકુન્તલાએ પોતાના મનમાં વિચાર કીધો, "અરે, રે! મને તો રાજાના બોલવાપરથી એમ લાગે છે કે તેણે મને ઓળખી નથી." પણ શારંગરવે કહ્યું "શું ત્યારે આ બધું હમે કહ્યું તે તમે ખોટું માનો છો? આપ બધી વાત જાણોજ છો પણ એક યુવાન સ્ત્રી પોતાના ધણીપર હમેશાં ગમે તેટલી પ્યાર રાખતી હોય તો પણ તે પોતાના માબાપના ઘરમાં જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી તો તેને ધિક્કારવાનું કારણ મળે છે. તેથી કરીને તેના મિત્રોની ફરજ છે કે તેને તેના ધણીને ઘેર મોકલવી અને તેના તરફની તેઓની એક ફરજ અદા કરવી" આપરથી તે રાજાએ જવાબ દીધો "શું તમે એમ કહેવા માંગો છો કે હું તેને પરણ્યો છું? ત્યારે શકુન્તલા પાછી પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી કે, "અરે પરમેશ્વર! મને જેની મોટી ધાસ્તી હતી તે તો આડે આવી." શારંગરવે કહ્યું "અરે રાજા, એકવાર એક ચીજ કરવી અને તેની પછી ના પાડવી એતો તારા જેવાને ઘટે નહીં!" રાજાએ જવાબ દીધો "અરે, શા માટે આવું ટાયલુ' કરે છે?" શારંગરવે ઘણા ગુસ્સામાં જવાબ દીધો કે "તું તારા દમામમાં એટલો બધો પુલાઇ ગયો છે કે જાણે તેથી તું છેક છકી ગયો હોય એમ જણાય છે." રાજાએ કહ્યું, આ કઠોર શબ્દોથી મને ઘણું દુઃખ લાગ્યું છે."

જ્યારે તેઓ આમ વાત કરતા હતા તે વખતે ગૌતમીએ શકુન્તલાને કહ્યું કે, "બેટા, તું શરમાતી નહીં, હું તારા મોંપરથી બુરખો ઉંચકું છું કે જેથી રાજા તને ઓળખે." એટલું કહીને તેણે તેનો બુરખો ઉંચકયો, એટલે રાજા તેની અત્યંત ખૂબસુરતી જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યો "હુ એને પરણ્યોછું કે નહીં તે કાંઈ યાદ આવતું નથી, પણ કાચથી ઢંકાઇ ગએલાં જુઈ અથવા જાસ્વંતીનાં ફૂલની માધુર્યતા મધમાખ જેવી રીતે ભોગવી શકતી નથી તોપણ તે છોડીને ત્યાંથી જવાનું તેનું મન માનતું નથી, તેમ આ ઘણીજ મનોહર જુવાન સ્ત્રીને હું રાખી અથવા કાઢી મૂકી શકતો નથી–" તે આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો તે વખતે શારંગરવે તેને કહ્યું "મહારાજ ! શું આ સ્ત્રી તમને અજાણી છે ? " રાજાએ જવાબ દીધો, "અરે તપસ્વી, મેં એને કોઇ દિવસ આગળ જોઈ હોય એવું પણ મને યાદ આવતું નથી, તો હું એને મારી પત્નિ તરીકે કેમ રાખી શકું."

આ શબ્દો શકુન્તલાને એક કારી ઘા જેવા લાગ્યા અને તેણે વિચાર્યું કે "જ્યારે રાજાનેજ લગ્ન થયલાં કે નહીં તે યાદ નથી, તો મારે પછી શું આશા રાખવાની." શારંગરવે કહ્યું "રાજાધિરાજ, શકુન્તલા તરફની તારી આ વર્તણુક ઘણી ગેરવાજબી છે, કારણ કે તેની સાથે આમ વરતવામાં હમારા મ્હોટા ગુરૂ કણ્વ રૂષિપર તું આરોપ મૂકે છે." શારદ્વતે કહ્યું, હવે વધારે કહેવું એ ફોકટ છે, માટે બસ કરો." પછી શકુન્તલા તરફ જોઇને તેને કહ્યું, "ભગિની, અમારે જે કહેવાનું હતું તે તો કહ્યું. હવે તો રાજાએ તને કંઈ વચન આપ્યું હોય તે યાદ આણીને તારે તેને કહેવાનું રહ્યું છે ? " શકુન્તલા પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી કે "આટલું બધું કહ્યા

છતાં તે માનતો નથી તો વધારે કહેવાથી શું ફાયદો ? ગમે તેમ હો તોપણ હું તો મારે કોઇ પણ પ્રકારે મારૂં નિર્દોષપણું બતાવી આપીશ. ” તે પછી તેના તરફ જોઇને ધીમે સાદે કહેવા લાગી “ અરે, પ્રાણનાથ ! ” પણ પ્રાણનાથ એ શબ્દ બોલી કે તરતજ તે ઘણી ગુંચવાઇ ગઇ કારણ કે તેણે ધાર્યું કે “ મારી સાથે એ પરણ્યો છે કે નહીં તે એને યાદ નથી તો પછી મારાથી એ નામે એને કેમ બોલાવાય. ” તેથી ફરીથી તેણે કહેવા માડયું કે “ કુલિનરાજા, તપોવનમાં શિકાર કરતાં કરતાં કણ્વ રૂષિના આશ્રમ આગળ તું આવ્યો, ત્યારે રૂષિ યાત્રા કરવા ગયા હતા, તેથી મેં તારો કેવો આદરસત્કાર કર્યો હતો, અને મારી ખાતરી મેળવીને મારા અંતઃકરણનું દ્વાર ખોલીને મારૂં મન તેં કેવી રીતે હરી લીધું હતું અને તારી મધુર અને પ્યારી વાતોથી મને તેં કેટલી બધી ઉમેદ આપી હતી તે બધું શું તને યાદ નથી આવતું ! અને હવે આ બધાં વચ્ચે મારો આવી રીતે તિરસ્કાર કરવો એ શું તને ઘટીત છે ? ”

આ સાંભળીને રાજા પોતાને બન્ને કાને હાથ દઇને બોલ્યો “ રામ ! રામ ! એક નદી જેમ કિનારાપરથી ઉભરાઇ જાય છે તેમ તારા કપટથી મને શા માટે તું ભમાવે છે અને તારાં મેહેણાંથી છૂંદે છે ” આપરથી શકુન્તલા ફરીથી બોલી ઉઠી, “ અગર જો મારાપરનો તારો પ્યાર તું તો બીલકુલ વીસરી ગયો છે, તોપણ એક ખાસ અનામતીથી હું તારો વેહેમ દૂર કરીશ. ” રાજાએ કહ્યું “ ખરેખર ખાસી તદબીર રચી. ” એમ કહી શકુન્તલાને રાજાએ વીંટી આપેલી તે પોતાની આંગળીપરથી કાઢીને તેને બતાવવા જતી હતી. પણ આંગળી તરફ જોતાં તો તે ત્યાં માલમ પડી નહીં ! તેથી ઘણીજ શરમાઇ જઇને તે-

ણું **ગૌતમી** તરફ જોયું, ત્યારે તેણે કહ્યું, " મને લાગે છે કે જ્યારે તું પાસેની નદીમાં પાણીના ખોબલા ભરી સર્વ શક્તિમાન ઇંદ્રાણીની સ્તુતિ કરતી હતી તે વખતે તારાથી ગુમ થઇ ગઇ હશે." **રાજાએ** ત્યારે હસીને કહ્યું " સ્ત્રીની હાજર જવાબીનો આ એક કેવો મઝાનો દાખલો છે." **શકુન્તલાએ** કહ્યું, " આ સઘળું જે થયું છે તે પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી. એક દિવસ એવો હતો કે વેલાના માંડવામાં તમે બેઠા હતા ત્યારે કમળનાં પાતરાંના દડીઆમાં પાણી ભરીને તમારા હાથમાં તે રાખ્યો હતો. એવામાં મારૂં બચ્ચા તરીકે ઉછેરેલું હરણ તમારી પાસે આવ્યું તેને તમે પાણી પીવાડવા માંડયું પણ તેણે પીધું નહીં. પછી તે પાણી મેં તમારી પાસેથી લીધું, ત્યારે મારા હાથમાંથી તેણે ખુશી થઇને પીધું આથી તમે ઘણા તાજુબ થઈ ગયા અને બોલ્યા, " સઘળાં પ્રાણીઓ પોતાની જાતનાંપરજ ભરોસો રાખે છે, અને તેમાં વળી એકજ વનમાં તમે બંને જન્મેલાં તેથી વધારે." **રાજાએ** જવાબ દીધો " અહા, પોતાની મતલબ સાધવાને માટે સ્ત્રીઓ અસંખ્ય વચનોથી પારકાનું મન હરણ કરી લેવામાં કેવી હોશિયાર હોય છે ?" **ગૌતમી** બોલી, " આવા અઘટીત શબ્દો બોલશો નહીં. જે તપોવનમાં ઉછેરાયલાં છે તે છેતરવું કેમ તેતો સમજતાંજ નથી." **રાજાએ** જવાબ દીધો " અરે, પૂજ્યબાઇ ? અરણ્યનાં પક્ષીઓ પણ વગર શીખવવા છતાં લુચ્ચાઈ બતાવે છે. તેની સાબીતીમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે કોયલ પોતાનાં બચ્ચાં ઉડી શકે તે પેહેલાં તેમનું પોષણ બીજાં પક્ષી પાસેજ કરાવે છે તો પછી જેનામાં સમજ શક્તિ બક્ષેલી છે એવાં મનુષ્યોની તો વાતજ શું કરવી ? જો કે તેઓ વનમાં રહે છે, તોપણ તેમની લુચ્ચાઇ તેમને છોડી દેતી નથી. " આથી **શકુન્તલા** ઘણી તપી જઇને બોલી કે " અરે દુષ્ટ ! તારા જેવાં-

જ બીજાને ધારે છે કે? એક ઘાસથી ઢાંકી મૂકેલા કૂવાના જેવી તારી લુચ્ચાઇ છે અને તેનાપર અજાણપણે જે બિચારો ચાલે તેના કેવા હાલ થાય? રાજાએ વિચાર કર્યો કે, "હું પરણ્યો કે નહીં તે તો મને કાંઇ યાદ આવતું નથી, પણ જ્યારે તે ગુસ્સે થઇ જાય છે ત્યારે તેની આંખ કેવી બળતાંના જેવી ચળકે છે!" પછી તેની તરફ જોઇને તેણે કહ્યું, "બાઇ સાહેબ! દુષ્યન્તની વર્તણુક તેની રૈયત તરફ કેવી છે તેતો સૌ કોઇ જાણે છે; હવે માત્ર તમારે તો જોઇને તેનો ખ્યાલ કરવાનો છે." તેણે જવાબ દીધો, "સારા રાજ્યની શું સાબીતી છે તે તમે સારી પેઠે જાણોછો. હમે નિલંજ સ્ત્રી જાત તે કેમ જાણી શકીએ. પણ અરે ભલા રાજા, હવે તું તારા રાજની મોજમઝામાં પડયો છે એટલે તેં જે થોડાક પ્યારના શબ્દો મને કહેલા તે તું કદાચ ભૂલી ગયો હશે, પણ હું કંઈ તે ભૂલી ગઇ નથી. હું તો તારી ખરી બૈરી છું, અને મારે તો તારા શિવાય બીજો કોઇજ ધણી છે નહીં અને જોઇએ પણ નહી. અરે, મહારાજ! ફરીથી તું વિચાર કરી જો. જાણી જોઇને કોઇને ઠગવું એ મોટું પાપ છે. જે જૂઠું બોલે છે તે આ દુનીયાને પણ લાયક નથી અને આખરે તેનો નર્કમાં વાસ થાય છે. જે માણસ છાનાંમાનાં જૂઠું બોલે છે તે તેની જાતિ ભાઇની જાણમાં પણ આવતું નથી, તેમ તેનું જૂઠાણું છુપું પણ રહેતું નથી. સર્વજ્ઞ અને સર્વ વ્યાપક પરમેશ્વર તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વિ અને પાણી એ સઘળાં રાત દિવસ તે જૂએ છે અને એક દિવસ તેની સામા પ્રમાણિક સાક્ષી ભૂત તરીકે ઉભાં રહેશે અને મહા અદલ ઇનસાફી ઇશ્વર તેને સજા કરશે; તેટલા માટે જૂઠાણાં કરતાં બીજું કંઇ વધારે મોટું પાપ નથી. માટે હે રાજાધિરાજ, ત ગુનો તું કરીશ માં. હું તારી પતિવ્રતા સ્ત્રી છું, માટે તું

મને નાકબુલ કર નહીં. પત્ની એ પોતાના પતિની અર્ધાંગના છે અને તેની સહાયથી સઘળા સદ્દગુણો તે શીખે છે. મહારાજ સઘળાં શાસ્ત્રોમાં તું ઘણો પ્રવીણ છે માટે તું મને નાકબુલ કર નહીં કારણ કે તેમ કરવામાં તો કદાચ તું તારા ભવિષ્યમાં થનાર છોકરાને પણ કબુલ રાખશે નહીં.,"

આ સઘળું સાંભળ્યા છતાં પણ રાજાને ખાત્રી થઇ નહીં કે તે તેની ભાર્યા છે. તેથી તેણે જવાબ દીધો, "આવાં કપટી જૂઠાણાંથી વળી કેમ મને છેતરવાનો પ્રયત્ન તું કરે છે? હું તો તારે વિષે કંઇ જાણતો નથી."

ગૌતમીએ કહ્યું, "અરે, જુવાનીઆ, તારૂં હૃદય વજ્રના જેવું કઠણ છે. આ કુલિન ખૂબસુરત સ્ત્રીને તેં ઠગી છે અને હવે તેના પર તું દયા લાવતો નથી?" આથી શકુન્તલા એ હાથે પોતાનું મોં સંતાડીને રડી. શારંગરવે કહ્યું, "અરે, રાજા, સાંભળ, વધારે ખાલી પંચાત કરવામાં કંઈ માલ નથી. હમારા પ્રતાપિ ગુરૂની આજ્ઞા પાળવાને હમે તો બનતી કોશીશ કરી, પણ હમે તો હવે થાકયા. તારી મરજીમાં આવે તો તું એને તારી બૈરી ગણીને રાખ ને નહીં તો કાઢી મૂક." ગૌતમીએ પણ આવીજ મરજી બતાવી અને "ચાલો" કહીને જવાની તૈયારી કરતાં હતાં એટલામાં શકુન્તલાએ કહ્યું, "અરે રે આ દુષ્ટે તો મને મારી આશામાં નિરાશ કરી અને હવે તમે પણ મને છોડીને ચાલ્યાં જાઓ છો!" એમ કહી તેની પાછળ જતી હતી ત્યારે ગૌતમીએ પાછા ફરીને કહ્યું, "શારંગરવ, શકુન્તલા, આપણી પાછળ આવે છે. તેના દુષ્ટ ધણીએ તો તેને નાકબુલ કરી છે, હવે તે બિચારી અભાગીએણુ શું કરશે? અરે ખરેખર એ કઠણ હૈયાનો! કેવી ઘાતકી વર્તણુક! આ શબ્દ સાંભળી શકુન્તલા ધ્રુજવા લાગી, તેને શારંગરવે કહ્યું કે "જો

રાજા કહે છે તેમજ તું હોય, તો પછી હમારે તારી સાથે વધારે કાંઇ કામ નથી; પણ તને ખાત્રીજ હોય કે તું તેની ખરી સ્ત્રી છે, તો અહિંઆં તું તારા ધણીનાજ ઘરમાં ચાકર તરીકે પણ રહે, અને તેમાંજ સુખ માની લેજે. હવે અમે જઇએ છીએ." ત્યારે રાજાએ કહ્યું, "અરે, યોગીઓ, તમે એને અહિંઆં મૂકીને કેમ ચાલ્યા જાઓ છો?" શારંગરવે ફરીથી કહ્યું, "મહારાજ, જે સઘળું બન્યું હોય તે કોઇ પણ કારણને લીધે તમે ભૂલી ગયા હો, તોપણ તમે તમારી બૈરીને કેમ તજી દો છો?" રાજાએ જવાબ દીધો, "આ બધું ખરૂં છે કે ખોટું તે તો તમે જાણો, પણ આવી સંદેહવાળી વાતમાં શું કરવું તે હું તમનેજ પૂછું છું કે શું હું તેને ભૂલી ગયો છું કે તે જૂઠું બોલે છે?" કૂળગોરે તે વખતે પોતાનો મત આપ્યો અને કહ્યું, "એનો આ પ્રમાણે નીવેડો આણવા દો; તે એજ કે તેને બચ્ચું અવતરે ત્યાં સુધી અહિંઆં રહેવા દો." રાજાએ પૂછયું "કેમ?" ગોરે જવાબ દીધો કે "રાજ્યવંશી સઘળી નિશાની અને સદ્ગુણોથી ભરપૂર એવો કુંવર તેને થાય અને તેનામાં આ સઘળાં ચિન્હો જો હશે તો યોગ્ય માન સહિત શકુન્તલાને તમારા જનાનામાં લાવવી નહીં તો તેને તેના બાપને ઘેર મોકલી દેવી." રાજાએ કહ્યું "તમારી જો એવી મરજી છે તો તેમ કરો." પછી ગોરે ઉઠીને શકુન્તલાને કહ્યું "બેટા, ચાલ મારી સાથ." ત્યારે શકુન્તલા બોલી ઉઠી, "અરે ધરતી માતા! તું તારૂં પેટ ખોલ ને મને તેમાં સમાવી દે!" આટલું કહીને શિષ્યો ગૌતમી અને ગોરની સાથે રડતી રડતી ત્યાંથી તે ચાલી. તેઓ બધાં ગયાં પછી રાજાએ મનમાં વિચાર કીધો કે "મેં કદાચ એ છોકરીને અગાઉ જોઇ પણ હોય તો પણ હું તેને પરણ્યો છું કે નહીં ત કંઈ મને યાદ નથી; પણ ખરેખર આ બધાંથી મારૂં અંતઃક-

રણ એટલું બધું દુખાયું છે અને મને લાગે છે કે તે કદાચ ખરી હોય.” આ વિચારમાં ને વિચારમાં તે સૂઇ ગયો.

રાજા આવા વિચારમાં ગરક હતો એવામાં ગોરે આવીને કહ્યું; મહારાજ **શકુન્તલા** પોતાના હાથ ઊંચા કરી રડતી હતી એટલામાં આકાશ માર્ગેથી એક દિવ્ય શરીર ધારી સ્ત્રી આવી તેને અપ્સર તીર્થમાં ઉપાડી ગઇ અને પછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ વાતથી સર્વને ઘણીજ નવાઇ લાગી. રાજા પણ અનેક વિચારમાં લીન થઇ ગએલો હતો અને વિચારતો હતો કે એ સ્ત્રીની સાથે હું પરણ્યો હતો કે નહીં અને વીંટી ભેટ દાખલ આપેલી હતી કે નહીં તે કાંઇ યાદ આવતું નથી પણ મારૂં અંતઃકરણ આવી વાત કદી બની હોય એમ સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ ખરી હકીકત **દુર્વાસા** ઋષિના શાપને લીધે યાદ આવતી નહોતી.

એક દિવસ જ્યારે રાજા ઇનસાફની ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે એક માણસને બન્ને હાથ બાંધીને કોટવાલ અને પોલીસનો એક સિપાઈ મારતા મારતા રાજાની હજુરમાં લાવ્યા અને તેને એમ પૂછતા પૂછતા આવ્યા કે “અરે, હરામખોર! હીરાથી જડેલી અને રાજાના નામવાળી વીંટી તું ક્યાંથી લાવ્યો તે કહે? એ વખતે તે માણસ બૂમ પાડતો હતો કે “ઓ રાજા સાહેબ, મને છોડવો, છોડવો હું ગુનેગાર નથી તે ઉપરથી સિપાઇએ પૂછ્યું, ત્યારે તું શું એક ઉંચી જાતનો બ્રાહ્મણ છે કે જેને લીધે તને રાજાએ એ વીંટી દક્ષિણામાં આપી હોય? તેનો તેણે જવાબ દીધો કે હું તો જાતે માછી છું અને એ ધંધો કરીને મારાં કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવું છું એક દિવસ મેં એક માછલી પકડી, અને તે વેચવાને માટે હું તેના કકડા કરતો હતો તે વખતે તેની અંદર મને આ સુંદર વીંટી માલમ પડી, હું અહિંઆ આવ્યો અને એક ખરીદનારને બતાવતો હતો તે વખતે મને પકડીને

બાંધી લીધો. આટલુંજ મારે કહેવાનું છે, માટે હવે નજરમાં આવે તો મને મારો કે કાપો” એ સાંભળીને કોટવાલે તે વીંટી લઇને સુંઘી જોઇ, અને કહ્યું “અહા! આ વીંટી ખરેખર માછલીમાંનીજ છે. કારણ કે તેમાં તેનીજ વાસ આવે છે, માટે આ માણસને માફી આપવી જોઇએ પણ ચાલો સઘળા ઇનસાફની કચેરીમાં. આટલું કહીને સિપાઇને બારણા આગળ ઉભા રહેવાનું કહ્યું અને પોતે અંદર જઇને રાજાને પેલી વીંટી બતાવીને તેનો સઘળો હેવાલ કહ્યો, તે તેણે એકદમ પારખી કાઢી, અને કહ્યું “એ તો મારી વીંટી છે.” અને પછી તરતજ શકુન્તલાએ કહેલી સઘળી વાત ખરી છે એમ તેને યાદ આવી ગયું. થોડીકવાર સુધી તો તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો, પણ તરતજ તે ઠેકાણે આવ્યો, અને વીંટી પોતે લઇને તે માછીને તેની કીંમત જેટલો શરપાવ આપ્યો.

રાજાએ તે દિવસે રાજ સંબંધી કાંઇ કામ કર્યું નહીં, અને પ્રધાનને કહાવી મુકયું કે જરૂર પડે તો લખીને પૂછાવજો. એમ કહી પોતે પોતાના મિત્ર સાથે આખો દિવસ શકુન્તલા સંબધે વાતજ કર્યા કરી, અને પોતાના હાથમાં આવેલું આવું રત્ન ગુમાવ્યું તે માટે અત્યંત દિલગીર રહ્યો, એવામાં પ્રધાને પૂછાવ્યું કે આ નગરનો ધનમિત્ર નામનો વેપારી જે જળમાર્ગે પરદેશ સાથે વેપાર કરતો હતો તે વહાણ ભાંગી જવાથી અપુત્ર મરણ પામ્યો છે; માટે તેના દ્રવ્ય ઉપર રાજાનો હક પહોંચે છે તો શું કરવું? રાજાએ તપાસ કરાવી તે ધન વેપારીની સ્ત્રી અને દીકરીને આપવા હુકમ કર્યો. પણ પોતે અપુત્ર છે એવું સાંભરી આવતાં વળી શકુન્તલા યાદ આવી, તે ગર્ભવતી હતી તેથી પોતે પુત્રવાળો થાત આવું આવું યાદ કરી પોતાનો વખત શોકમાં ગાળવા લાગ્યો. એવામાં ઇન્દ્રના સારથી માતલિએ આવી

હાથ જોડી વિનંતી કરી કે હે પ્રતાપી રાજા, દુર્જય જાતિના રાક્ષસો ઈન્દ્ર મહારાજને પીડે છે, અને તમે તેને હરાવી શકશો એમ ભવિષ્ય કહેલું છે, તો તમો આવો ને જય કરો. રાજા પોતાનો કારભાર પ્રધાનને સોંપી અને પ્રજાનું સારી રીતે પાલન કરવાનું કહેડાવી એકદમ રાક્ષસો ઉપર ચડી ગયો. રાક્ષસોનો સંહાર કરી ઇન્દ્ર રાજા પાસે રજા માગવા જતાં ઇન્દ્રે સારૂ સન્માન કર્યું, ત્યાંથી ઇન્દ્રના રથમાં બેસી સારથી માતલિ સાથે પોતાના રાજ્ય તરફ આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં આકાશમાંથી દેખાતી સૃષ્ટિની શોભા વિષે માતલિ જોડે વાતો કરતાં કરતાં હેમકૂટ પર્વત જણાયો ત્યાં રહેતા મારીચ મુનિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થતાં તે તરફ રથને હુંકાર્યો. આશ્રમ પાસે આવતાં બન્ને જણા રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. સારથી માતલિ, રાજાના આવવાની ખબર કહેવાને મારીચ ઋષી પાસે ગયો અને દુષ્યન્ત એકલો અશોક વૃક્ષ નીચે આરામ લેવાને બેઠો. માણસને કાઇ મોટો લાભ થવાનો હોય છે ત્યારે કુદરતી રીતેજ આનંદ થાય છે તેમ રાજાને પણ થયું તેનો જમણો હાથ ફરકવા લાગ્યો એટલે વિચારવા લાગ્યો કે અરે, હું તો મારી શકુન્તલા વગર દુઃખીજ છું તો મને આજે એવો તે કયો લાભ થવાનો હશે કે આ શુભ શુકન થાય છે. શું મેં ભૂલથી તજી દીધેલી શકુન્તલા પાછી મળશે? આવા વિચારમાં હતો એવામાં પાછળથી અવાજ આવ્યો કે " મસ્તી કર નાહીં, તું તો તારી જાતપર જાય છે." આ અવાજથી રાજા ચોંકયો, પાછું ફરીને જુએ છે તો એક છોકરાએ સિંહના નાના બચ્ચાંને પકડેલું છે. અને બૂમ પાડે છે કે "હે સિંહ ઉઘાડ તારૂં મ્હોં, મારે તારા દાંત ગણવા છે" પાસે ઉભેલી બે તપસ્વી સ્ત્રીઓ તે બાળકને સમજાવે છે પણ છોકરો માનતો નથી. એટલે તપસ્વી સ્ત્રીએ બૂમ પાડી કે "રે કોઇ હોય તો આવો, ને, આ સિંહના બચ્ચાંને

છોડાવો." રાજાને પાસે જવાનો આ સારો પ્રસંગ મળ્યો, કારણ કે છોકરાને જોતાંજ તેને સ્વાભાવિક સ્નેહ ઉત્પન્ન થઇ આવ્યો હતો અને મનમાં બોલતો હતો કે "અરે આવો દિવ્ય કાન્તિવાળો પુત્ર જેને હોય તે પિતા કેવો ભાગ્યશાળી કહેવાય. દુષ્યન્તે પાસે જઇને બાળકના હાથમાંથી તે બચ્ચાંને છોડાવ્યું દુષ્યન્ત અને તે બાળક જેનું નામ સર્વદમન હતું તે બન્નેનો મળતો આવતો ચહેરો જોઇને તથા હઠીલા સર્વદમને આવા અજાણ્યા માણુસનું કહ્યું માન્યું એ બનાવથી તપસ્વિનીઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું. દુષ્યન્ત તો બાળકને સ્નેહપૂર્વક રમાડતો હતો અને પોતે પોતાના મનથી અપુત્ર ગણુતો પણ પુત્રવાનના જેટલા સુખનો અનુભવ કરતો હતો. એટલામાં વળી બીજો પ્રસંગ બન્યો. સર્વદમનના જન્મ સંસ્કાર કરતી વખતે ભગવાન મારીચે તેને રક્ષા બાંધી હતી. એ રક્ષામાં એવો ગુણ હતો કે તે નીચે પડી જાય અને તે સર્વદમન પોતે અથવા તેનાં માબાપ સિવાય બીજું કોઇ ઊંચકે તો તેનો સર્પ બની જાય અને ઊંચકનારને કરડે. આવા બનાવો બની પણ ગયા હતા. ભાગ્યયોગે આ વખતે રક્ષાબંધન પડી ગયું અને દુષ્યન્તે તે ઊંચકી લીધું. તે જોઇને તપસ્વિનીઓ બૂમ પાડી ઊઠી પણ તે સર્પના રૂપમાં બદલાયું નહીં એ પરથી તપાસ કરતાં તે રાજા દુષ્યન્ત હતો એમ ખાત્રી થઇ તેથી આ શુભ ખબર શકુન્તલાને કહેવા માટે એક તપસ્વિની દોડી ગઇ. રાજાએ સર્વદમનને બાથમાં લીધો અને કહ્યું બેટા, મને તારી મા પાસે તેડી જા. સર્વદમને કહ્યું તમે મારા બાપ નથી મારા બાપ તો દુષ્યન્ત છે આમ ગમ્મત કરતા હતા તે વખતે શકુન્તલા રક્ષાબંધનની વાત જાણી ત્યાં દોડી આવી; દુષ્યન્ત તને પગે પડયો અને અપરાધની ક્ષમા માગી. સર્વ જણાં મારીચ ઋષિ પાસે ગયાં તેણે આશીરવાદ આપ્યો. અને દુર્વાસા ઋષિના

શાપને લીધે વીંટી ખોવાઈ, અને રાજાએ **શકુન્તલા**ને ઓળખી, નહીં એ બધી વાત કહી સંભળાવી સર્વના મનની શંકા ટાળી. કણ્વ ઋષિને પણ મારીચ મુનિએ એક શિષ્યને અંતરીક્ષ માર્ગે મોકલી ખબર કહાવી તેથી તેઓ પણ ત્યાં આવ્યા. આશ્રમમાં આનંદ છવાઇ રહ્યો. ઋષિઓનાં અનેક શુભ આશીર વચનો તથા શુભ સલાહ લઇ દુષ્યન્ત રાજા **શકુન્તલા** તથા સર્વદમન સાથે પોતાની રાજધાની તરફ ગયો. આ વાતની જાણ થતાં ઘેર ઘેર ધવળ મંગળ ગવાવા લાગ્યાં અને પ્રજા હર્ષઘેલી બની ગઇ.

શકુન્તલા **રાજા**ની ઘણી માનીતા થઇ પડી અને પોતાનો વખત ઘણા સુખમાં કાઢયો. તેનો સ્વભાવ ઘણો સારો હતો અને તેને કણ્વ ઋષિએ એવી તો સારી કેળવણી આપી હતી કે તેનામાં હું પદનો તો અંશજ નહોતો અને તે પોતાના સ્વામિની ખરા દિલથી સેવા બજાવતી હતી, તે કદી ઉંચે સાદે બોલતી નહીં અને તેની સારી બુદ્ધિથી રાજાનાપર એટલી તો અસર થઇ ગઈ કે સઘળી અગત્યની બાબતોમાં તે તેની સલાહ લેતો હતો.

શકુન્તલાને જે ઘણો કાન્તિવાન અને બળવાન પુત્ર થયો હતો તેનું નામ રાજાએ **ભરત** પાડયું તેને ઘટીત કેળવણી આપી જેથી તેનામાં અલૌકિક ડહાપણ જણાવા માડયું, ધીમે ધીમે ઘણો પ્રવિણ અને પુખ્ત ઉમરનો થયો એટલે **દુષ્યન્ત** રાજાએ પોતાના રાજયનો સઘળો કારભાર **ભરત**ને સોંપ્યો અને પોતે **શકુન્તલા**ને લઇને કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં ગયો.

ભરતે પોતાનું રાજય ઘણી સારી રીતે ચલાવ્યું, બીજાં ઘણાં રાજયો જીતી લીધાં, ઘણાં ધર્મદાન કર્યાં અને પોતે ઘણો પ્રખ્યાતી પામ્યો. એ પરથી એનાં વંશનું નામ “**ભરતવંશ**” પડયું, અને તે પરથી આપણા દેશનું નામ **ભરતખંડ** પડયું, એમ કહેવાય છે.

"શકુન્તલા" તથા "સાહસ સંગ્રહ" મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબઈ.

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કમ્પની. બુકસેલર્સ.
કાલબાદેવી પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

એન. ડી. મેહુતા બુકસેલર્સ કાલબાદેવી પોષ્ટ સામે.

મી. મગનલાલ નવનીતરામ દિવાન.
૩૯ અમૃતવાડી ગીરગામ બેકરોડ પોષ્ટ નં ૪.

સુરત.

મી. મગનલાલ નવનીતરામ દિવાન.
સેતાનફળીયા. ગોપીપુરા.

અમદાવાદ.

મી. હરમુખરામ માણેકલાલ દરૂ
સારંગપુર, સરકીવાડ.

ખરીદો ! ખરીદો !!

જ્વરારી ફાર્મેશીના બે અમુલ્ય રત્નો

નેત્રાંજન તથા જ્વરારી

નેત્રાંજન—આંખની છારી, પાણીનું ગળલું, ઝાંખ મારથી, લાલાશ તથા ગરમીને દુર કરી આંખને ઠંડક આપી આંખના તેજને વધારે છે. જે લોકોને અભ્યાસ તથા ઘણીવાર લખવાથી તમ્મર ચડીને આંખ તપી આવે છે તેને શાંત કરી આરામ કરે છે.

ત્યારે

વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી અને અનુભવેલી

જ્વરારી દરેક જાતના તાવ, આંકડી, ઉપદંશ, વીસ્ફોટક, સંધીવા દમ, ખાંશી, રૂતુનો અટકાવ, તથા પેસાબના અટકાવને દુર કરે છે તે ઉપરાંત બચ્ચાંઓની સસણી, વરાધ, મોટી ઉધરસ, આંકડી, ઉલટી તથા ઝાડા, તાવ વિગેરેને આરામ કરે છે,

કીંમત		શીશી.	સેમ્પલ.
		રૂ. આ. પૈ.	રૂ આ. પૈ.
	નેત્રાંજન	૦—૪—૦	૦—૧—૦
	જ્વરારી	૦-૧૨-૦	૦—૨—૬
		પોષ્ટેજ જુદું.	

બનાવનાર,

ડૉ૦ ભુખણદાશ અને સુખલાલ,

જ્વરારી ફાર્મેશી—સુરત.

નહીં ખરીદોતો ખેર! પણ વાંચીતો જોશોજ.

નહીં વાંચોતો પસ્તાશો, માટે આપ વાંચો અને આપના મિત્રોને પણ વંચાવો.

ઘણાજ અદ્દભુત પરાક્રમોના ભંડારથી ભરપૂર હાસ્યરસના ચિત્રો વાળું.

સાહસ સંગ્રહ.

અથવા

બેરન મંચોઝનનાં આશ્ચર્યકારક પરાક્રમ અને પ્રવાસ

(આવૃતિ બીજી.)

રચનાર,

રતિલાલ બ્રિજલાલ મજમુદાર.

વાંચવા લાયક તથા પેટ દાબી હસાવનારૂં.

ઈનામ તથા લાયબ્રેરીમાં ભેટ આપવા લાયક.

કિમ્મત માત્ર રૂા. ૧ાા.

એ વિશે મળેલા "અભિપ્રાયોનો ટુંક સાર."

The *Bombay Gazette* in its issue of 4th January 1893 under the heading of "Gujrati Literattre" mentions the following:—

Mr. Ratilal B. Majmudar has published a Gujrati translation of "Baron Munchausen" This translation is calculated to enhance the reputation which Mr. Ratilal has gained of an excellent Gujrati writer. *The style is pure & simple* & the book is sure to give pleasure & amusement to the Gujrati

speaking natives. The binding and the printing of the books are excellent. To make the book more attractive Mr. Ratilal has illustrated it with no less than twenty engravings, the production of a native artist. This little interesting book wnich is entitled "*Sahas Sangraha*" is dedicated to Mr. Pranjivandas Calliandas, a J. P. & a member of the Municipal Corporation. The book will be acceptable to the Hindus & Parsees like.

The *Registrar of Native Publications* gives the following opinion about the book:—"The description of the travels is very interesting and instructive, and the work is written in pure simple Gujarati."

Advocate of India—Under the title of "*Shas Sangraha*" Mr. Ratilal B. Majmudar has published a Gujrati translation of Baron Munchausen's Tales, The translation appears to be both faithful and spirited. The little volume has been excellently printed...... and is *illustrated by some (20) on less admirable plates*, facsimile re-productions of quaint drawings from the original. The book might advantageousy be offered as a PRIZE in schools..................The opinion popularly entertained of his (author's) abilities may be judged from the fact that he obtained 600 Subscribers for his Tales.

Girgam, Bombay.
5th February 1892.

એંગ્લોવર્નાક્યુલર ગુજરાતી ફાઈનલ વગેરે વિદ્યાર્થીઓ

એક અત્યંત ઉપયોગી.

આઠ સસંગ્રહ.

રચનાર

રતિલાલ ચિમનલાલ મજમુદાર.

કિમ્મત રૂ. ૧॥.

(આવૃત્તિ બીજી)

૫૮ હાની ઉઠાવનારાં

મિત્રો.

આમાં આપવા લેખ

સામયિકોમાં મૂકવા લાયક

પ્રકાશક—મગનલાલ નવનીતરામ દિવાન

૩૯ મામુનાયકી ગીરગામ બેક રોડ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. બુકસેલર્સ.

કાળબાદેવી રોડ ગીર્ગામ સ્ટ્રીટ.

એમ. ડી. વૈદ્ય બુકસેલર્સ. કાળબાદેવીરોડ.

મુંબઈ.